

БІП - ІНСТЫТУТ ПРАВАЗНАЎСТВА
ПОЛЬСКІ ІНСТЫТУТ У МІНСКУ

ПРАВА

ВЯЛІКАЕ КНЯСТВА ЛІТОЎСКАЕ І СУСЕДЗІ

ПРАВА. ВАЙНА. ДЫПЛАМАТЫЯ.

Зборнік навуковых прац

Мінск 2012

УДК 947.6

ББК 63.3 (4 Бей)

В 99

Пад рэдакцыяй
доктара юрыдычных навук, прафесара
С. Ф. Сокала,
кандыдата гістарычных навук, дацэнта
А. М. Янушкевіча

Вялікае Княства Літоўскае і суседзі: Права. Вайна. Дыпламатыя / Пад рэд. С. Ф. Сокала, А. М. Янушкевіча. — Мінск : БІП – Інстытут правазнаўства, 2012. — 370 с., 8 л. іл.

ISBN 978-985-7014-40-8

У зборніку навуковых прац, створаных на аснове дакладаў, прачытаных на міжнародных навуковых канферэнцыях, якія праводзіліся БІП – Інстытутам правазнаўства і Польскім Інстытутам у Мінску ў 2010 і 2011 гадах, змешчаны даследаванні па гісторыі права, міжнародных адносін, арганізацыі войска ва Ўсходняй Еўропе ў XV–XVIII стст.

Для навукоўцаў, выкладчыкаў, студэнтаў, усіх, хто цікавіцца гісторыяй Беларусі і суседніх краін.

© БІП – Інстытут правазнаўства

© Калектыў аўтараў

Мікола Волкаў

Нясвіжскі замак у Вялікай Паўночнай вайне (1700–1721 гг.)

Васныя кампаніі шведскага і расійскага войскаў на тэрыторыі Вялікага Княства Літоўскага падчас Вялікай Паўночнай вайны (1700–1721 гг.) сталі фатальнымі для большасці фартыфікацыйных збудаванняў краіны, у тым ліку для галоўнай рэзідэнцыі Радзівілаў — Нясвіжскага замка. Разбурэнне ўмацаванняў было тактычным ходам абодвух бакоў: праціўнікі, найперш шведы, не хацелі пакідаць у сваіх тылах умацаванні, якімі магла скарыстацца варожая армія. Аднак у знішчэнні Нясвіжскага замка ў 1706 г. быў і іншы аспект. Ад пачатку вайны VIII ардынат на Нясвіжы канцлер ВКЛ Караль Станіслаў Радзівіл падтрымаў легітымна абранага караля Рэчы Паспалітай Аўгуста II Моцнага, якога Карл XII імкнуўся замяніць Станіславам Ляшчынскім. Тактыка “выпаленай зямлі”, альбо жудасныя разбурэнні, якія сеялі шведы ў радзівілаўскіх маёнтках у 1706 г. была паказальнай і павінна была прымусіць Кароля Станіслава перайсці на бок Карла XII. З іншага боку, для падтрымкі пазіцый Аўгуста II і яго прыхільнікаў на тэрыторыю ВКЛ былі ўведзены расійскія войскі і казакі, якія, аднак, не здолелі ўратаваць радзівілаўскія маёнткі.

Падрыхтоўка да абароны.

Ад самага пачатку вайны Нясвіжскі замак, ці Нясвіжскую фартэцыю, як пісалася ў тагачасных дакументах, пачалі рыхтаваць да абароны, хаця рэальная пагроза для яго паўстала толькі ў 1702 г. Напэўна, у сувязі з гэтым быў прызначаны новы камендант, якім стаў капітан Любэрт Полеман (Lubert Poleman)¹. На пачатку сакавіка 1700 г. ён

¹ Ва ўладзіслава Сыракомлі камендант згадваецца пад прозвішчам Баліман (Boliman), што з’яўляецца вынікам памылковага прачытання: Syrokomla

прыбыў у фартэцыю².

Летам 1700 г. у складзе залогі (гарнізона) былі капітан (камендант), харужы, 3 капралы, 2 добашы (барабаншчыкі), файфэр (музыка), фурьер (вазніца) і 95 жаўнераў, для якіх шылі строі і напраўлялі амуніцыю³. Па звестках шведаў, падчас капітуляцыі ў 1706 г. у гарнізоне фартэцыі было 200 чалавек, з якіх 90 былі жаўнерамі⁴. Рэшта, стральцы і выбранцы з радзівілаўскіх зямель, маглі таксама пачаць службу ўжо ў 1700 г. Для параўнання, падчас вайны Расіі з Рэччу Паспалітай у 1656 г. ў Нясвіжскай фартэцыі мелася 200 чалавек. Пасля вайны, у 1675 г. у 10 ротых служыў толькі 61 жаўнер⁵. Гэтае параўнанне дазваляе сцвярджаць, што ўжо ў 1700 г. гарнізон фартэцыі быў укамплектаваны з улікам ваеннай небяспекі згодна з практыкай ранейшых часоў. Аднак прафесійных жаўнераў, як пісаў губернатар Нясвіжскага княства Станіслаў Міхал Маляўскі, бракавала для паспяховай абароны замка ад моцнага непрыяцеля, а пушкароў не мелася ўвогуле⁶.

Для ўтрымання залогі ўніверсалам князя на гаспадаркі Нясвіжскага княства быў накладзены адмысловы падатак ці "жаўнершчына". За год меркавалася сабраць 1900 злотых, хаця збор грошай, як пісаў адміністратар княства Самуэль Тышэвіч, ішоў з цяжкасцямі⁷.

Ахарактарызаваць запас узбраення і амуніцыі ў фартэцыі на гэты час можна з дапамогай інвентара, складзенага крыху раней — 7 студзеня 1693 г.⁸ Тады ў замку мелася 28 спіжовых і 1 жалезная гармат, 2 марціры, 180 гакаўніц, 14 паўгакаўніц, 96 мушкетаў і 27 штурмакоў. Частка зброі патрабавала наравы. Для артылерыі і ручной агняпальнай зброі меўся запас куль і гранат рознага кшталту⁹. Паводле паз-

W. Wędrówki po moich niegdyś okolicach. Wilno, 1853. S. 136.

² AGAD. AR. Dz. V. Sygn. 9133. С. М. Маляўскі да К. Радзівіла. Нясвіж, 11.04.1700; Ibidem. Sygn. 16645. С. Тышэвіч да К. Радзівіла. Нясвіж, 11.04.1700.

³ Ibidem.

⁴ Adlerfeld G. The military history of Charles XII. King of Sweden. Vol. II. London. 1740. S. 230; Nordberg J. A. Histoire De Charles XII Roi De Suede. T. II. 1744. S. 89.

⁵ AGAD. AR. Dz. VII. Sygn. 675. Rola żołnierzy fortedzy Nieswieskiej. 08.1656; Rola żołnierzow zacionzonych na ten czas przy fortocy Nieswiskiej. 02.05.1675.

⁶ Ibidem. Dz. V. Sygn. 9133. С. М. Маляўскі да К. Радзівіла. Нясвіж, 12.04.07.06.1702.

⁷ Ibidem. Sygn. 16645. С. Тышэвіч да К. Радзівіла. Нясвіж, 21.09.1701.

⁸ Даты ў артыкуле прыводзяцца па грыгарыянскім календары.

⁹ Ibidem. Dz. XXVI. Sygn. 112. Inwentarz sporzodzony cekauzu zamku Nieswieskiego y municyji w nim zostaiacey panu Ambrozemu Janowi Pałunowi porucznikowi y Ceykwaterowi tey ze fortocy to jest podany w dozor. 07.01.1693.

нейшага рээстру гармат, складзенага 1 лютага 1695 г., паменела на адну марціру¹⁰, аднак у тым жа годзе была адліта новая марціра¹¹. Напярэдадні вайны ці на самым яе пачатку артылерыя фартэцыі яшчэ больш зменшылася, што адмоўна паўплывала на яе абароназдольнасць. У прыватнасці, у 1706 г. пасля капітуляцыі замка ў рукі шведаў трапіла 17 спіжовых і 4 жалезных гармат¹².

У 1693 г. ў фартэцыі захоўвалася 95 каменяў¹³ і 36 фунтаў (агулам 3836 фунтаў) пороху, а ўжо ў пачатку 1702 г. яго колькасць складала 130 каменяў (5200 фунтаў). У тым жа годзе камендант выдаў грошы на выраб яшчэ 700 фунтаў пороху. Для направы зброі і амуніцыі было куплена 20 штабаў жалеза, таксама быў набыты свінец для вырабу куль для мушкетаў і гакаўніц¹⁴.

Шведская “трывога” 1702 г.

У канцы 1701 г. Карл XII заняў Курляндыю і рыхтаваўся ўвесці войскі на тэрыторыю Рэчы Паспалітай, каб адпомсціць Аўгусту II за напад на шведскія Інфлянты¹⁵. Таму ўжо зімой 1701–1702 гг. Нясвіжскі замак пачалі інтэнсіўна рыхтаваць да абароны. Пад кіраўніцтвам каменданта да канца студзеня 1702 г. быў напраўлены земляны вал з брустверам, а таксама равелін перад брамай, на брустверы якога летам меркавалася раставіць кашы-габіёны¹⁶. Мураваны эскарп¹⁷, які з аднаго боку фартэцыі асыпаўся, быў закладзены драўлянымі брусамі. Гэтаксама з брусоў на эскарпе быў складзены бруствер з байніцамі для мушкецёраў. У якасці дадатковай зброі камендант прапаноўваў павесіць на эскарп брусы для скідвання на ворага падчас штурма. У рове перад эскарпам быў пастаўлены астрог (палісад) ці дадатковая

¹⁰ Ibidem. Sygn. 113. Regestr dział znajdujący się w fortocy Nieświeskiej. 01.02.1695.

¹¹ Ibidem. Sygn. 169. Regestr armat zamku nieświeskiego, zabranych przez szwedów w roku 1706, które zakopano w Lachwie, a w które w roku 1717 wydobyto z wody przywieziono do Nieswieża. 1717.

¹² Adlerfeld G. The military history of Charles XII... S. 230.

¹³ 1 камень складаў 40 фунтаў: AGAD. AR. Dz. V. Sygn. 16163. Е. Таўрыловіч да К. Радзівіла. Нясвіж, 24.02.1713.

¹⁴ Ibidem. Sygn. 12044. Л. Полеман да К. Радзівіла. Нясвіж, 23.01.1702.

¹⁵ Віцько Д. Шведскае наступленне ў 1702 г. у Вялікім Княстве Літоўскім і спроба рэстаўрацыі Сапегаў // АРСІЕ-Пачатак. 2011. № 6. С. 3.

¹⁶ Плёцення з лазы і запоўненыя зямлёй кашы ці габіёны розных памераў выкарыстоўвалі ў якасці асноўнага ці дадатковага прыкрыцця ад абстрэлу артылерый і ручной зброяй.

¹⁷ Эскарп — сценка рва з унутранага боку ўмацавання. Контрэскарп — сценка рва з вонкавага напольнага боку.

агароджа з завостранных драўляных бярвенняў, укапаных у зямлю¹⁸. Падрыхтоўка да абароны фартэцыі праводзілася ў неспрыяльных для фартыфікацыйных прац умовах, калі зямля замерзла, з выкарыстаннем усіх магчымых людскіх рэсурсаў. Як пісаў С. Тышэвіч, "хто жывы, для абароны да замка астрог вёз"¹⁹.

Ва ўмовах ваеннай небяспекі Нясвіжская фартэцыя была надзейным сховішчам для фамільных каштоўнасцяў і маёмасці Радзівілаў. Так, зімою 1702 г. у фартэцыю па загаду князя былі звезеныя ўсе запасы збожжа, сабранага ў княстве. Там яго працігвалі абмалочваць і складваць. У канцы сакавіка 1702 г. па загаду князя зерне пачалі як мага хутчэй прадаваць²⁰. Аднак збожжа было так шмат, што калі ў сярэдзіне красавіка з Вільні прыехалі ксяндзы, прагнучы схавацца ў фартэцыі са сваімі каштоўнасцямі, С. М. Маляўскі быў вымушаны ім адмовіць да адмысловага рашэння князя, бо "не было месца"²¹. Напэўна, таму Л. Полеман атрымаў загад не прымаць у фартэцыю "пастароннія" рэчы²². Яна мусіла служыць сховішчам найперш для рэчаў і каштоўнасцяў гаспадара. У траўні 1702 г. "па практыцы ранейшых часоў" з фамільнай крыпты Радзівілаў у езуіцкім касцёле ў фартэцыю былі перанесены труны прадстаўнікоў рода, а з самога касцёла — каштоўнае начынне. Наступны пасля С. Тышэвіча адміністратар Нясвіжскага княства Ежы Вінцэнты Таўрыловіч згадваў, што перад самой "трывогай" у 1706 г. былі сабраныя ўсе кнігі з езуіцкага і бернардынскага кляштару, упакаваныя ў скрыні і замураваныя ў адным са скляпоў у замку²³.

12 красавіка 1702 г. нясвіжскія мяшчане таксама звярнуліся да Караля Станіслава з просьбай пусціць іх у фартэцыю ў выпадку небяспекі²⁴, на што атрымалі станоўчы адказ і неўзабаве гэтым скарысталіся. 26 траўня вялікае злучэнне шведскіх войскаў (5700-6000 чалавек) на чале з генерал-маёрам Карлам Густавам Мёрнэрам (Mörner) перайшло Нёман і рушыла ў Наваградскае ваяводства. 31 траўня шведы сталі лагерам у Палужжы ля Карэлічаў і Асташыне і

¹⁸ AGAD. AR. Dz. V. Sygn. 12044. Л. Полеман да К. Радзівіла. Нясвіж, 23.01.1702; Ibidem. Sygn. 16645. С. Тышэвіч да К. Радзівіла. Нясвіж, 23.01.1702.

¹⁹ Ibidem. С. Тышэвіч да К. Радзівіла. Нясвіж, 24.09.1702.

²⁰ Ibidem. С. Тышэвіч да К. Радзівіла. Нясвіж, 23.01., 12.02., 27.03.1702.

²¹ Ibidem. Sygn. 9133. С. М. Маляўскі да К. Радзівіла. Нясвіж, 12.04.1702.

²² Ibidem. Sygn. 12044. Л. Полеман да К. Радзівіла. Нясвіж, 06.10.1702.

²³ Ibidem. Sygn. 16163. Е. Таўрыловіч да К. Радзівіла. Нясвіж, 29.03.1706.

²⁴ Ibidem. Sygn. 10430. Марістрат места Нясвіж да К. Радзівіла. Нясвіж, 12.04.1702.

запатрабавалі кантрыбуцыю з Нясвіжа ў памеры 16 тыс. талераў²⁵. У такіх умовах радзівілаўскія ўраднікі заклікалі мяшчан, яўрэяў і іншых падданных хавацца ад шведаў у Фартэцы²⁶. Так яны маглі захаваць сваю маёмасць і зберажэнні, бо шведы шырока практыкавалі выкраданне людзей і вымаганне з іх выкупу. Так і не дачакаўшыся кантрыбуцыі, 2 чэрвеня аддзельны К. Мёрнэра зняліся з лагера і рушылі ў бок Слоніма²⁷.

Рэйд Траўтфэтэра ў сакавіку 1706 г.

Фатальным для Нясвіжа і радзівілаўскага замка стаў паход шведскай арміі на чале з Карлам XII праз ВКЛ у 1706 г. 25 студзеня шведскі кароль са сваім войскам перайшоў на лёдзе Нёман і напад на Гародні і заблакаваў расійскае войска на чале з фельдмаршалам Георгам Бенедыктам Агільві, якое стаяла ў гэтым горадзе. Неўзабаве шведская армія адышла на зімовыя кватэры далей на ўсход. 20 лютага шведы выйшлі з Каменкі і ў хуткім часе спыніліся у Жалудку, дзе было вырашана зрабіць галоўную стаўку²⁸. Поблізу, у Васілішках, размясцілася стаўка Станіслава Ляшчынскага. Благада Гародні працягвалася, адначасова шведы распускалі атрады для рабавання праціўнікаў “караля Станіслава” і пошукаў правіянту для арміі. У Жалудку Карл XII атрымаў навіну аб перамозе шведскіх войскаў у бітве пад Фраўштадтам (13 лютага 1706 г.), пасля чаго, як пісаў Адлерфэльд, літвіны пачалі масава прыносіць прысягу на вернасць С. Ляшчынскаму. Аднак сярод іх не было Каралю Станіславу Радзівіла, а таксама ніводнага з Вішнявецкіх і Агінскіх²⁹. Таму, каб прывесці іх да падпарадкавання, а таксама каб аслабіць пазіцыі антышведскіх сіл у ВКЛ, шведы пачалі паказальна рабаваць і нішчыць іх маёнткі.

У сярэдзіне сакавіка Карл XII выслаў у бок Наваградка падпалкоўніка Ёгана Рэйнгальда фон Траўтфэтэра (Trautvetter), маёра Аксэля Спэнса (Spens) і ротмістра Дрэфэншольда (Dreffenschöld) са 180 коннікамі. У Наваградку да іх мусілі далучыцца яшчэ 270 кавалерыстаў з мясцовага гарнізона. Мэтай рэйда была радзівілаўская сталіца Нясвіж, адкуль Траўтфэтэр мусіў выбіць 1,5–2 тыс. казакаў на чале са старадубскім палкоўнікам Міхайлам Міклашэўскім³⁰. На сваім шляху шведы разбілі аднатисячны атрад казакаў, які стаяў у Міры. Супраць іх былі накіраваны валахі, якія добра сябе зарэкамэндавалі

²⁵ Віцько Д. Шведскае наступленне ў 1702 г.... С. 41–43.

²⁶ AGAD. AR. Dz. V. Sygn. 9133. С. М. Маляўскі да К. Радзівіла. Нясвіж, 27.05.1702.

²⁷ Віцько Д. Шведскае наступленне ў 1702 г.... С. 42, 44.

²⁸ Катлярчук А. Шведы ў гісторыі й культуры беларусаў. Вільня, 2007. С. 100.

²⁹ Adlerfeld G. The military history of Charles XII... С. 211.

³⁰ Катлярчук А. Шведы ў гісторыі... С. 102.

і захапілі 9 палонных³¹. 23 сакавіка шведы былі ўжо пад Нясвіжам³².

Ударыць па казаках Ё. Траўтфэтэр вырашыў ранкам 24 сакавіка. Ён загадаў спешыцца тром сотням драгунаў і ўтварыў з іх тры батальёны, якія мусілі зняпацку атакаваць адну з брамаў і вал каля яе. З лёгкасцю авалодаўшы брамай, шведы пусцілі ў горад кавалерыю³³. Казакі на чале з М. Міклашэўскім спрабавалі збудаваць барыкады, заблакаваць вуліцы і арганізаваць абарону на рынку, аднак націск шведаў быў мацнейшы. Менш чым за паўгадзіны разам з камандзірам было забіта каля 300 казакаў, а ў рукі шведаў трапілі 4 спіжовыя³⁴ гарматы. Каля 500 казакаў закрыліся ў езуіцкім калегіюме, а астатнія ўмацаваліся ў дамах навокал рынку і працягвалі весці агонь па шведах. Тады Ё. Траўтфэтэр загадаў запаліць горад. Каля 500–600 казакаў загінула ў агні, а 180 уцяклі з полымя і трапілі ў палон да шведаў. Не маючы цяжкой артылерыі, каб выбіць рэшту казакаў з калегіюма, Ё. Траўтфэтэр адступіў. Згодна загаду Карла XII падпалкоўнік адразу рушыў у бок Ляхавічаў, каб разбіць размешчаных там казакаў. З сабою ён павёў 50 палонных³⁵. Цікава, што шведы нават не забралі з сабою правянт, які казакі нарабавалі з воласці і звезлі ў Нясвіж³⁶.

Ноч шведы правялі ў Снове, а 25 сакавіка падыйшлі да Ляхавіцкага замка. Казакі, што стаялі у Ляхавічах, загадзя атрымалі інфармацыю аб набліжэнні шведаў, спалілі мястэчка і схаваліся ў фартэцыі. Таму, не здолеўшы, як у Нясвіжы, зняпацку разбіць казакаў і не маючы пяхоты для вядзення аблогі, Ё. Траўтфэтэр адышоў ад Ляхавіч і стаў у Крошыне, дзе чакаў прыбыцця пяхоты³⁷.

27 сакавіка ў Нясвіж прыбыў казацкі ганец з Менску, дзе стаяў гетман Мазепа. Ён распытваў, чаму быў разбіты полк М. Міклашэўскага, бо ў стаўцы ўсю віну ўскладвалі на мяшчан, праз здраду якіх шведы нібыта змаглі зняпацку напасці на казакаў. Тады Е. Таўрыловіч пісьмова склаў адказ да гетмана, у якім ён абвінаваціў саміх казакаў у неасцярожнасці і нядбальстве, бо растаўленая імі варта наўпрост паснула, што дало магчымасць шведам скарыстацца фактарам

³¹ Колькасць разбітых у Міры казакаў, верагодна, была перабольшанай: Nordberg J. A. Histoire De Charles XII... S. 81.

³² Adlerfeld G. The military history of Charles XII... S. 214.

³³ Nordberg J. A. Histoire De Charles XII... S. 81.

³⁴ Спіж — сплаў медзі з іншымі металамі, найперш волапам.

³⁵ Adlerfeld G. The military history of Charles XII... S. 215; Syrokomla W. Wędrówki... S. 136.

³⁶ AGAD. AR. Dz. V. Sygn. 16163. Е. Таўрыловіч да К. Радзівіла. Нясвіж, 08.11.1706.

³⁷ Ibidem. Е. Таўрыловіч да К. Радзівіла. Нясвіж, 29.03.1706.

нечаканасці³⁸. Пазней, у Чарнігаўскай хроніцы паўстала версія аб здрадніцкім нападзе на казакаў падчас службы ў царкве³⁹. Аднак яна, відавочна, была створана, каб абяліць іх вобраз.

У адрозненні ад Ляхавічаў, Л. Полеман не пусціў казакаў старадубскага палка ў Нясвіжскую фартэцыю. Гэта выклікала незадаволенасць гетмана Мазепы, а казакі зрабавалі ваколіды Нясвіжа⁴⁰. Забарона упускаць казакаў, відаць, зыходзіла непасрэдна ад Караля Станіслава Радзівіла, які небеспадстаўна баяўся за каштоўнасці, сабраныя ў рэзідэнцыі. Аднак падзея дзіўным, што падчас разгрому казакаў залога фартэцыі ніяк не спрабавала ім дапамагчы. Гэта здзівіла нават шведаў. Для самога замкавага ірва тыя разбілі адзін з казацкіх атрадаў, а гарнізон не адкрыў агонь па іх.

Як паведамляў Е. Таўрыловіч, 29 сакавіка на дапамогу Ё. Траўтфэтэру ў Крошын прыйшла пяхота. Таму ў Нясвіжы баяліся, што замест Ляхавічаў шведы маглі вярнуцца ў Нясвіж, каб здабыць замак. Мяшчане на-ранейшаму не вярталіся ў спалены горад, а ў замку акрамя гарнізона хавалася невялікая колькасць сялян⁴¹. Аднак Ё. Траўтфэтэр не пайшоў адразу на Ляхавічы, а адступіў у Наваградак для ўпарадкавання сваіх сілаў, дзе чакаў дапаможны корпус⁴².

Рабаванне горада і княства ў красавіку 1706 г.

5 красавіка Карл XII выслаў з Жалудка корпус кавалерыі колькасцю ў 600 коней на чале з палкоўнікам баронам Карлам Густавам Кройцам (Creutz) у Слонім для таго, каб ачысціць яго ад казакаў. Там Кройц мусіў сабраць усе сілы, расцярушаныя з гэтага боку Нёмана і распачаць аблогу Ляхавічаў, дзе закрыліся казакі. У Слоніме К. Кройц не сустрэў супраціву, і сабраўшы каля 1,5 тыс. кавалерыі, не лічачы дапаможных мясцовых і валашскіх аддзелаў, рушыў на Ляхавічы. Па дарозе да яго, відаць, далучыўся і Ё. Траўтфэтэр. Непадалёк ад Ляхавічаў шведы разбілі атрад казакаў, які ішоў на дапамогу замку⁴³, і ў сярэдзіне красавіка распачалі аблогу тамтэйшай фартэцыі⁴⁴.

Заблакаваўшы Ляхавічы, К. Кройц распусціў аддзелы валахаў

³⁸ Ibidem.

³⁹ Катлярчук А. Шведы ў гісторыі... С. 102.

⁴⁰ AGAD. AR. Dz. V. Sygn. 16163. Е. Таўрыловіч да К. Радзівіла. Нясвіж, 22.03., 05.06.1706.

⁴¹ Ibidem. Е. Таўрыловіч да К. Радзівіла. Нясвіж, 29.03.1706.

⁴² Adlerfeld G. The military history of Charles XII... S. 216; Nordberg J. A. Histoire De Charles XII... S. 81.

⁴³ Adlerfeld G. The military history of Charles XII... S. 216.

⁴⁴ AGAD. AR. Dz. V. Sygn. 16163. Е. Таўрыловіч да К. Радзівіла. Нясвіж, 19.04.1706.

для рабавання вакол Ляхавічаў і Нясвіжа. Як пісаў Е. Таўрыловіч, “вораг абкружыў Нясвіж з усіх бакоў”. 18 красавіка некалькі харугваў валахаў стала ў вёсцы Чановічы непадалёк ад Нясвіжа. У сам замак да Е. Таўрыловіча былі высланыя камісары, каб войску, якое стаяла пад Ляхавічамі, былі выдадзены кантрыбуцыя і правіант. Той адказаў, што не можа нічога выдаць, бо горад спустошаны, а мяшчане і сяляне разбегліся.

22 красавіка некалькі дзесяткаў вершнікаў-валахаў увайшлі ў Нясвіж і ў хуткім часе адышлі ў бок вёскі Малева. На наступны дзень а шостаў гадзіне раніцы яны вярнуліся разам з трыма атрадамі шведаў, падышлі да замка і запатрабавалі, каб камэндант выпусціў усіх мяшчан, якія мусілі выплаціць кантрыбуцыю. Тыя спачатку спрабавалі адкупіцца 3 тыс. злотых, затым прапаноўвалі болей, аднак шведаў не задаволіла такая сума і яны пачалі нішчыць места. Спачатку запалілі прадмесце Казімір, затым – Новае места, а пры канцы панішчылі ўсё, што заставался ў Старым месце. Пасля гэтага былі разрабаваны фальваркі вакол Нясвіжа, у тым ліку летнія рэзідэнцыя ў Альбе. Звяроў, што былі ў тамтэйшым звярынцу, пабілі і адправілі ў лагер пад Ляхавічамі. З мяшчан і шляхты, якіх знаходзілі ў горадзе ці ваколіцах, у тым ліку войта, патрабавалі грошы, а некаторых у якасці закладнікаў адпраўлялі ў Ляхавічы ці Сверхань. Увечары валахі і шведы адышлі ў Сверхань, што таксама належаў Радзівілам. 26 красавіка яны спалілі мястэчка. Што цікава, нескранутымі засталіся толькі слуцкія спіхлеры⁴⁵, бо Слуцк належаў Карлу Філіпу Нойбургу, з якім Карл XII не парагаваў. Гэты факт яскрава сведчыць пра свядомае вынішчэнне шведамі менавіта радзівілаўскіх маёнткаў. 27–28 красавіка тыя ж атрады шведаў і валахаў спыніліся ў Мірскім замку, які перад адыходам таксама спалілі⁴⁶.

Ва ўмовах небяспекі шведскага нападу Е. Таўрыловіч працягваў замураўваць каштоўнасці ў скляпах пад галоўным замкавым корпусам. З ратушы, якая ацалела пасля першага штурма, па загаду князя былі вывезены гарадскія кнігі. Іх спрабавалі выправіць за горад, каб схаваць у лесе ці балоце, аднак навокал блукалі варожыя аддзелы⁴⁷.

Паход Карла XII на Нясвіж

У той час, калі К. Кройц вёў аблогу Ляхавічаў, а яго аддзелы

⁴⁵ Спіхлер – гаспадарчы будынак, які прызначаўся для захавання зерня ці іншых рэчаў.

⁴⁶ Ibidem. Е. Таўрыловіч да К. Радзівіла. Нясвіж, 19.04.1706.

⁴⁷ Ibidem.

нішчылі ваколіцы Нясвіжа, Карл XII раптоўна мусіў рушыць з усімі сваім войскам з Жалудка. Справа ў тым, што 9 красавіка Агільві выйшаў з блакаванай Гародні з 10 тыс. жаўнераў і рушыў у накірунку Берасця, а затым на Вальнь. Расійскія войскі рухаліся вельмі хутка, бо затапілі ў Нёмане ўсю цяжкую артылерыю і амуніцыю, а ў Тыкоціне пакінулі 4 тыс. параненых. Карл XII прагнуў дагнаць і разбіць Агільві, аднак лёд, які рушыў на Нёмане, разбурыў усе масты, і шведская армія змагла пераправіцца толькі 14 красавіка. Вясенняя адліга зрабіла шлях вельмі цяжкім. Праз Дзярэчын і Ружаны 28 красавіка шведы дасягнулі Бярозы, дзе разбілі расійскія войскі, што прыкрывалі пераправу праз Ясельду. Далей паўз паўднёвы бераг Ясельды шведы дайшлі да Пінска, у які ўвайшлі 4 траўня. На шляху была блакавана фартэцыя Жабер, якая належала Вішнявецкім, з гарнізонам у 800 чалавек і артылерыя ў 40 гармат⁴⁸. У хуткім часе яна капітулявала і была па загадзе Карла XII зрыта. У Пінску Карла XII чакала расчараванне: пабачыўшы вясновы паводак на Прыпяці, кароль зразумеў, што пераправіцца і дагнаць Агільві ён не зможа⁴⁹.

Тым часам на дапамогу Ляхавічам з Менску ў канцы красавіка рушала расійскае войска на чале з Сямёнам Няплюевым, да якога далучыліся казакі са Слуцка. Іх агульная колькасць дасягала 5 тыс. К. Кройц, які трымаў у аблозе Ляхавічы, загадзі атрымаў інфармацыю аб набліжэнні ворага. Да гэтага часу да шведаў падышло падмацаванне ў 400 драгунаў. Пакінуўшы невялікую частку войска на чале з Ё. Траўтфэтэрам для працягу аблогі, уначы 29 красавіка К. Кройц выйшаў з лагера насустрач неспрыяцелю⁵⁰. А пятай гадзіне раніцы наступнага дня шведы атакавалі расійска-казацкае войска, што спынілася пад Клецкам, і разбілі яго. У той жа дзень аб гэтым даведаліся ў Нясвіжа, што не магло не узмаціць трывогу у гарнізоне замка⁵¹.

Пасля вяртання К. Кройца пад Ляхавічы і дэманстрацыі захопленых пад Клецкам графеяў, баявы дух абаронцаў упаў і яны здаліся на міласць пераможцаў. У палон трапіла 1361 чалавек, сярод якіх былі жаўнеры і афіцэры, 9 гармат (па іншых звестках 7), 9 харугваў і 9 штандараў⁵². Пры гэтым сярод палонных згадваецца 300 чалавек немцаў і палякаў, якія, відаць, складалі пастаянную залогу фартэцыі⁵³.

⁴⁸ Adlerfeld G. The military history of Charles XII... S. 222.

⁴⁹ Ibidem. S. 224.

⁵⁰ Lundblad K. Geschichte Karl des Zwölften König von Schweden. T. I. Hamburg, 1835. S. 35.

⁵¹ AGAD. AR. Dz. V. Sygn. 16163. Е. Таўрыловіч да К. Радзівіла. Нясвіж, 30.04.1706.

⁵² Adlerfeld G. The military history of Charles XII... S. 227.

⁵³ Nordberg J. A. Histoire De Charles XII... S. 88.

Даведаўшыся аб перамозе пад Клецкам, Карл XII разам з эскор-там у 50 чалавек 12 траўня рушыў з Пінска да Кройца ў Ляхавічы. Малады амбітны кароль спадзяваўся непасрэдна ўзначаліць аблогу фартэцыі, аднак на месцы пабачыў, што Ляхавічы ўжо ўзялі⁵⁴. Там ён прабыў некалькі дзён, агледзеў месца бітвы ля Клецка, а пасля з сіламі К. Кройца пайшоў пад Нясвіж. У Ляхавічах ён пакінуў Ё. Траўтфэрта для аховы палонных, што раскопвалі фартэцыю⁵⁵. Што цікава, калі ўся фартэцыя ў Ляхавічах была зрыта, дык палац Сапегаў не кранулі, што дэманструе адносіны шведаў да маёмасці сваіх саюзнікаў.

20 траўня а другой гадзіне дня шведы падышлі да Нясвіжскага замка. Карл XII разам са сваімі афіцэрамі аб'ехаў фартэцыю і а трэцяй гадзіне прыслаў генэрал-ад'ютант Карла Розэншцірна (Rosenstiern) з патрабаваннем безумоўнай капітуляцыі. У выпадку, калі фартэцыя не капітулюе і будзе здабыта штурмам, Карл XII пагражаў пазабіваць і павешаць усіх абаронцаў, а замак, места і кляштары ператварыць ў попел. На роздум Карл XII даў усяго паўгадзіны⁵⁶. Пры чым у якасці фармальнай прычыны здачы фартэцыі выступала "падпарадкаванне каралю Станіславу і Рэчы Паспалітай", а ў выпадку адмовы здаць замак абаронцы абвешчаныя "бунтаўнікамі супраць Рэчы Паспалітай"⁵⁷. Фартэцыя здалася.

Прычына капітуляцыі

У той самы дзень, калі Нясвіжскі замак капітуляваў, да Каралю Станіславу Радзівіла быў складзены ліст, пад якім падпісаліся некаторыя асобы з магістрата, а таксама Е. Таўрыловіч. Там тлумачылася, чаму фартэцыя была здадзена і апраўдваліся дзеянні каманданта⁵⁸. Гэты ліст, відаць, прыхапіў з сабою Л. Полеман, калі ў пачатку чэрвеня адправіўся са справаздачай да Каралю Станіслава⁵⁹. У ім падзеі 20 траўня апісваюцца наступным чынам.

Калі падышло шведскае войска з самім каралём на чале,

⁵⁴ Lundblad K. Geschichte Karl des Zwölften... S. 353.

⁵⁵ Adlerfeld G. The military history of Charles XII... S. 229. Насуперак гэтаму Нордбэрг сцвярджае, што Траўтфэрт таксама рушыў з каралём у Нясвіж: Nordberg J. A. Histoire De Charles XII... S. 89.

⁵⁶ AGAD. AR. Dz. V. Sygn. 16163. Е. Таўрыловіч да К. Радзівіла. Нясвіж, 05.06.1706; Ibidem. Dz. II. Sygn. 2098. М. Нячай, Е. Таўрыловіч і іншыя да К. Радзівіла. Нясвіж, 20.05.1706.

⁵⁷ Nordberg J. A. Histoire De Charles XII... S. 89.

⁵⁸ AGAD. AR. Dz. II. Sygn. 2098. М. Нячай, Е. Таўрыловіч і іншыя да К. Радзівіла. Нясвіж, 20.05.1706.

⁵⁹ Ibidem. Dz. V. Sygn. 16163. Е. Таўрыловіч да К. Радзівіла. Нясвіж, 05.06.1706.

з фартэцыі збегла частка залогі: стральцы з Налібокаў і іншых мясцовасцяў, а таксама выбранцы. Аднак камендант з "жаўнерамі і з той невялікай горсткай людзей" вырашныў бараніцца. Дадаткова для абароны фартэцыі па загадзе князя былі сабраныя нясвіжскія мяшчане, якіх на момант капітуляцыі налічвалася каля 300 чалавек. З іх дапамогай Караль Станіслаў спадзяваўся ўмацаваць залогу замка, аднак атрымалася наадварот. Застрашаныя пагрозамі Карла XII і наўпрост самой яго прысутнасцю мяшчане пастанавілі, што не падымучь зброю, паколькі не бралі на сябе абавязак абараняць фартэцыю, а, калі камендант вырашыць бараніцца, то будуць наўпрост ўцякаць праз вал. У лісце адзначалася, што панічныя настроі сярод мяшчан раслі яшчэ задоўга да прыходу непрыяцеля. У прыватнасці, іх справакаваў адезд з замка нясвіжскага губернатара М. С. Маляўскага і прымусовая прысяга на вернасць князю. Таму яшчэ да прыходу шведаў мяшчане прасілі, каб ім дазволілі выйсці з умацавання, і нават спрабавалі сілай прымусіць каменданта выпусціць іх⁶⁰. Не вызначаліся высокім маральным духам стральцы і выбранцы, якія складалі большасць гарнізона, а пры набліжэнні шведа наўпрост уцякалі з фартэцыі. Яшчэ ў 1702 г. С. Тышэвіч пісаў, што стральцы ва ўмовах надзвычайнай небяспекі адкрыта адмаўляліся выконваць свае абавязкі на падрыхтоўцы фартэцыі да абароны⁶¹. Катэгарычная назіцця мяшчанаў, а таксама змяншэнне колькаснага складу гарнізона і яго нізкі маральны дух не пакідалі каменданту іншага выбару як здаць фартэцыю. А пасля капітуляцыі магутнай Ляхавіцкай фартэцыі з больш чым тысячным гарнізонам і разгромам расійскага войска пад Клецкам не заставалася надзеі на дашамогу звапку.

Разбурэнне замка.

У кнігах, выдадзеных шведскімі аўтарамі яшчэ ў XVIII ст., можна знайсці невялікія апісанні Нясвіжскага замка. У прыватнасці, Густаў Адлерфэльд пісаў: "Фартэцыя лічылася адной з лепшых у Польшчы (Рэчы Паспалітай — М.В.). Абароненая чатырма каменнымі бастыёнамі і моцным контрэскарпам, у ёй кожная рэч была прызначана для абароны без якога-кольвек дэфекту. 17 гармат жоўтай медзі (спіжовых — М.В.) і 4 жалезныя былі расплаўленыя. Кароль загадаў знішчыць фартыфікацыі і ператварыць усё ў друз, бо гэта належала

⁶⁰ Ibidem. Dz. II. Sygn. 2098. М. Нячай, Е. Таўрыловіч і іншыя да К. Радзівіла. Нясвіж, 20.05.1706.

⁶¹ Ibidem. Dz. V. Sygn. 16645. С. Тышэвіч да К. Радзівіла. Нясвіж, 28.09.1702.

князю Радзівілу"⁶². У Ёрана Нордбэрга бачым наступнае: "Фартэцыя ці форт рэгулярны з чатырма бастыёнамі і добрым равелінам, з ровам, абкладзеным камнем вялікай глыбіні"⁶³. Фактычна шведы ўвайшлі ў фартэцыю, якая з часу ўзвядзення пры Мікалаю Крыштафе Радзівіле "Сіротку" у канцы XVI ст. не зазнала значных зменаў. Найбольш істотнай мадэрнізацыяй умацаванняў было насыпанне равеліна перад брамаю у сярэдзіне XVII ст.

Пасля капітуляцыі Нясвіжскага замка Карл XII аддаў загад зраўняць з зямлёй фартыфікацыі і спаліць палац. Перад гэтым для караля быў выкананы план фартэцыі і палацу, які, магчыма, захаваўся да нашага часу ў адным з шведскіх архіваў. У прысутнасці караля ў замка дапытвалі Е. Таўрыловіча, чаму шведскаму войску не была выдадзена кантрыбуцыя. Адміністратар ускладваў віну на казакаў, якія прышлі і разагналі мяшчанаў. 22 траўня Карл XII пакінуў Нясвіж і рушыў у Слуцк. Тамтэйшы гарнізон памерам у 500 чалавек, падпарадкаваны Карлу Філіпу Нойбургу, не аказаў супраціўлення шведам. Пагасцяваўшы ў Слуцку да 23 траўня, Карл XII загадаў К. Кройцу расплавіць гарматы калібрам больш за 8 фунтаў і а шостаі гадзіне ўвечары з некалькімі людзьмі ад'ехаў у Пінск.

Пасля ад'езда Карла XII па княству былі распушчаны шведскія аддзелы, каб дашчэнту абрабаваць і панішчыць радзівілаўскія ўладанні. Адзін з атрадаў быў пакінуты ў Нясвіжы для аховы палонных, якіх выкарыстоўвалі для разбурэння фартэцыі. Адразу пасля здачы замка жаўнераў і мяшчан за выключэннем жыдоў, якім, відаць, удалося выкупіцца, узялі пад варту. Ужо назаўтра, пасля таго як шведы скончылі рабаванне замка, усіх вязняў выгналі на раскопванне валоў. Ім на дапамогу прыцягнулі сялян з сохамі. Увесь порах, што меўся ў замку, пайшоў на міны, якімі нішчылі фартэцыю. 29 траўня быў узарваны першы бастыён. Мінамі былі разбураны мураваны эскарп і контрэскарп у рове. Гакаўніцы, што былі ў арсенале, ламалі і кідалі ў роў, завальваючы іх мурам і зямлёю з валу. Гарматы вывезлі на карах (назах для гармат) пад стайні за замак і расплавілі. Матэрыю ад іх, а таксама усё рэчы і збожжа, што знайшлі ў замка — распрадалі.

1 чэрвеня усіх людзей выгналі з замка да стайні і з дапамогаю 10 мінаў (кожная вагой па корцу) узарвалі браму. Пасля напхалі дрэва ў палац, вежы, цэйхгаўз і запалілі. Была знішчана і рэшта горада з ратушай, а таксама ўся воласць, у якой не пакінулі "ніводнай халупы". Пашанцавала толькі касцёлам і кляштарам ў месце. Праз выкуп з зам-

⁶² Adlerfeld G. The military history of Charles XII... S. 230.

⁶³ Nordberg J. A. Histoire De Charles XII... S. 89.

ку ўдалося ўратаваць таксама гадзіннік з вежы над брамай і абраз з капліцы⁶⁴.

Скончыўшы рабаванне, 3 чэрвеня а 10 гадзіне шведы пакінулі Нясвіж, а ўсіх вязняў, у тым ліку раззброеных жаўнераў, распусцілі з пагрозай, каб больш не ваявалі супраць шведскага караля. К. Кройц з асноўнай часткай войска, 4 тыс. палонных і значнай колькасцю трафеляў, відаць, адыйшоў з Нясвіжа раней, бо ўжо 2 чэрвеня, дачакаўшыся падзення ўзроўню вады ў Прыляці, Карл XII з руш'ю з Пінска на Валынь⁶⁵. У тым жа Пінску дашчэнту быў спалены Каралінскі замак Вішнявецкіх, а на шляху праз Жабер кароль яшчэ раз агледзеў, як ішлі працы па раскопванні мясцовай фартэцыі.

Нягледзячы на жаклівыя разбурэнні, шведы не здолелі знайсці і вывезці ўсе каштоўнасці. У прыватнасці, у зашыфраванай частцы ліста да князя Е. Таўрыловіч пісаў, што ад шведаў здолелі схаваць кнігі і карціны. Зімою 1706 г. у касцёл бернардынаў былі перанесены і схаваны 22 “новамаліванія” карціны з выявамі Радзівілаў⁶⁶. Значная частка скарбаў, відаць, была схаваная ў скляпах пад галоўным палацам Нясвіжскага замка, дзе яны былі замураваныя перад прыходам шведаў⁶⁷.

Лёс нясвіжскіх гармат.

Пасля капітуляцыі замка ў 1706 г., паводле Адлерфельда, у рукі шведаў трапіла 17 спіжовых і 4 жалезныя гарматы, якія былі знішчаны. Аб “спаленні” ўсіх гармат і продажы металу ад іх пісаў адразу пасля зыходу шведаў таксама Е. Таўрыловіч. Там жа ён адзначаў, што засталіся толькі пяць вялікіх аплаўленых ствалоў⁶⁸. Аб лёсе астатніх гармат ён не ведаў. Таму нечаканасцю стала знаходка у 1717 г. у рэчцы ў мястэчку Лахва 11 гармат, 2 марціры і 12 гакаўніц, якія паходзілі з Нясвіжа. Пры гэтым Е. Таўрыловіч дакладна не ведаў ці ўсе гарматы ён знайшоў, і працягваў пошукі да 1720 г., аднак знайсці больш яму не

⁶⁴ AGAD. AR. Dz. V. Sygn. 16163. Е. Таўрыловіч да К. Радзівіла. Нясвіж, 05.06.1706.

⁶⁵ Nordberg J. A. Histoire De Charles XII... S. 90; Lundblad K. Geschichte Karl des Zwölften... S. 354; AGAD. AR. Dz. V. Sygn. 16163. Е. Таўрыловіч да К. Радзівіла. Нясвіж, 05.06.1706.

⁶⁶ Карціны былі прышытыя да алтарных абразоў і такім чынам перажылі неспакойны час. У кастрычніку 1713 г. яны былі перасланыя ў Белую на Падляшшы. Ibidem. Е. Таўрыловіч да К. Радзівіла. Нясвіж, 05.06.1706, 02.10.1713.

⁶⁷ Ibidem. Е. Таўрыловіч да К. Радзівіла. Нясвіж, 19.04.1706.

⁶⁸ Ibidem. Е. Таўрыловіч да К. Радзівіла. Нясвіж, 05.06.1706.

пашчасціла⁶⁹.

Значная частка гармат, якія знаходзіліся ў Нясвіжскай фартэцыі на момант капітуляцыі, былі адлітыя ў канцы XVI — пачатку XVII стст. знакамітым гісэрам (ліцейшчыкам) Германам Мольцфельтам (Герман Moltzfelt) і вызначаліся высокімі мастацкімі якасцямі, што ўрэшце прадвызначыла іх далейшы лёс. Карл XII, напэўна, асабіста аглядзеўшы мольцфельтаўскія гарматы, вырашыў забраць іх у якасці трафеяў. Аднак у Стакгольм гарматы не трапілі.

Як пісалася вышэй, Карл XII, дачакаўшыся К. Кройца з асноўнай часткай войска, 2 чэрвеня рушыў з Пінска ў кірунку Валыні, а шведскі атрад, які заканчваў разбурэнне Нясвіжскага замка, выйшаў з Нясвіжа толькі 3 чэрвеня. Верагодна, гэты атрад разам з трафейнымі гарматамі рушыў у кірунку Лахвы, каб разрабаваць радзівілаўскае мястэчка і яго ваколіцы, а затым, пераправіўшыся праз Прыпяць і ўжо на Украіне злучыцца з каралём. Аб тым, што гэты шлях выкарыстоўваўся, сведчыць цікавы факт. 21 студзеня 1702 г. з Нясвіжа ў Алыку праз Лахву, ці "Палессем", як пісалася ў лістах, былі выпраўлены тры скрыні з дакументамі. Аднак, калі падводы з імі даехалі да Лахвы, пайшлі моцныя дажджы, а Прыпяць разлілася настолькі, што пераправіцца было немагчыма. Таму скрыні з дакументамі вярнулі назад у Нясвіж⁷⁰. Гэтаксама і шведы, не здолеўшы пераправіць гарматы на іншы бок Прыпяці, затапілі іх.

Адна мольцфельтаўская гармата, аднак, трапіла ў Стакгольм, дзе захоўваецца і зараз. Напэўна, яшчэ з часоў Мікалая Крыштафа Радзівіла "Сіроткі" гармата "Мэлюзіна" (MELLVSINA) была перавезена з Нясвіжа ў Алыку. Так, яна не згадваецца ні ў водным з апісанняў арсенала Нясвіжскага замка XVII ст. Затое "Мэлюзіна" ёсць у інвентары арсенала Алыцкага замка 1698 г., куды неўзабаве наведаліся шведы⁷¹. Што тычыцца гармат, знойдзеных у Лахве, то большасць з іх захавалася да сённяшняга дня: 5 нясвіжскіх гармат ляжаць у Музеі Польскага Войска ў Варшаве, а 2 — у Ваенна-гістарычным музеі артылерыі ў Санкт-Пецярбургу.

Адбудова замка

Вяртанне разбуранай рэзідэнцыі да жыцця, як і дашчэнтую знішчанага княства, было няпростай задачай. Адразу пасля зыхо-

⁶⁹ Ibidem. Е. Таўрыловіч да К. Радзівіл. Нясвіж, 08.08.1717; Е. Таўрыловіч да Г. Радзівіл. Нясвіж, 07.01.1720.

⁷⁰ Ibidem. Sygn. 16645. С. Тышэвіч да К. Радзівіла. Нясвіж, 23.01., 12.02.1702.

⁷¹ Ibidem. Dz. XXVI. Sygn. 773. Regestr armat i amunicji znajdujacej się w zamku Olyckim. 01.01.1698.

ду шведаў, калі навокал панавала сапраўдная анархія, адміністратар княства Е. Таўрыловіч найперш паклапаціўся, каб захаваць рэшткі рэзідэнцыі ад далейшага рабавання. Гэта тычылася пераважна жалеза, якога было шмат на папярлішчы. У полі за замкам былі закапананыя рэшткі пяці расплаўленых шведамі гармат, якія немагчыма было унесці у замак, бо брама была заваленая, а мury вакол ірва дашчэнту зруйнаваныя⁷². Да іх была прыстаўлена варта. Каб зберагчы скляпенні ў пакоях палацаў, якія стаялі без дахаў, іх накрылі саломай. Адначасова Е. Таўрыловіч загадаў рыхтаваць дрэва і дахоўку, каб пастаціць дахі і такім чынам правесці першасную кансервацыю палацаў⁷³.

Асноўную частку будаўнічых матэрыялаў для аднаўлення замка планавалі вырабіць на месцы. Па просьбе нясвіжскага адміністратара шведы пашкадавалі дзве старыя цагельні і дахоўню, на якія адразу пасля зыходу шведаў пачалі звозіць гліну для вырабу дахоўкі і цэглы⁷⁴. Для нарыхтоўкі дошак да вясны 1707 г. збіраліся аднавіць тартак (леспілку), з якога пры шведах вывезлі ўсё жалезнае абсталяванне. Не менш патрэбным для адбудовы замка было жалеза, для вытворчасці якой ў вёсцы Быхаўшчына планавалі паставіць рудню⁷⁵.

У лютым 1707 г. было падрыхтавана дрэва для рэстаўрацыі пакояў, аднак пачаць аднаўленне не давялося. Прычынай гэтаму сталі шматлікія пераходы і пастой вайсковых злучэнняў розных варагуючых бакоў, што прывяло да страшэннага запусцення горада і княства. Так, восенню 1707 — вясной 1708 гг. цягам шасці месяцаў у княстве на зімовых кватэрах стаяла расійскае войска. Не паспела яно зысці, як ізноў з'явіліся шведы, якія вымагалі пастаўкі правіянту на карысць свайго войска. Пасля іх адыходу ў княстве разлажыліся харугвы ВКЛ. Зімой 1709 — вясной 1710 гг. ізноў на чатыры месяцы прыйшлі расійскія войскі. Ледзьве не кожны год Е. Таўрыловіч пісаў да князя, што не ведае, дзе браць зерне, каб пасеяць вясною. У дадатак да гэтага летам 1710 г. шмат людзей памерла з-за "моравага паветра" ці эпідэміі, якая лютавала і ў самім Нясвіжы. Па пазнейшых падліках з 408 ½ цяглых дымоў, якія ператрывалі ваенныя завірухі, у княстве засталася ўсяго 230 ½ дымоў⁷⁶. Яшчэ да 1718 г. падданыя Караля Станіслава Радзівіла былі вымушаныя выдаваць правіант на расійскае войска, аднак сітуацыя паступова выпраўлялася.

Пачынаючы з 1706 г., нягледзячы на дзяккія ўмовы, праца на

⁷² Ibidem. Dz. V. Sygn. 16163. Е. Таўрыловіч да К. Радзівіла. Нясвіж, 05.06.1706.

⁷³ Ibidem. Е. Таўрыловіч да К. Радзівіла. Нясвіж, 08.11.1706.

⁷⁴ Ibidem. Е. Таўрыловіч да К. Радзівіла. Нясвіж, 05.06., 27.08.1706.

⁷⁵ Ibidem. Е. Таўрыловіч да К. Радзівіла. Нясвіж, 05.02.1707, 26.08., 17.10.1708.

⁷⁶ Ibidem. Е. Таўрыловіч да К. Радзівіла. Альба, 05.08.1710, 18.03.1711.

цагельнях не спынялася. Цэглу, якой патрабавалася шмат, таксама выбіралі і чысцілі на папялішчы замка⁷⁷. У сувязі з пачаткам адбудовы рэзідэнцыі ў 1712 г. на прадмесці Новае места ў Нясвіжы была збудавана новая цагельня⁷⁸. У 1714 г. была адкрыта і новая майстэрня па вырабу дахоўкі⁷⁹. Паводле падлікаў Е. Таўрыловіча, у 1719 г. запас цэглы на ўсіх майстэрнях княства дасягнуў 860 тыс.⁸⁰ Такія тэмпы вытворчасці будаўнічых матэрыялаў зрабілі магчымым распачаць адбудову замка.

Яшчэ ў 1708 г. Е. Таўрыловіч намагаўся паставіць дахі на палацах, бо салому, што накрывала скляпенні, раскідваў вецер. Пры чым дахі меркавалася ставіць пад дахоўку і, паколькі той не хапала, часова накрывць гонтамі⁸¹. Аднак з-за апісаных вышэй падзеяў гэтага, відаць, не ўдалося зрабіць. Восенню 1708 г. у Нясвіжы рыхтаваліся да прыезду Караля Станіслава Радзівіла, для якога была адбудавана драўляная рэзідэнцыя ў Альбе, бо ў самім горадзе апрача аднаго кляштару, нічога не было⁸².

Вясной 1712 г. была расчышчана брама, каб завезці бэлькі і матэрыял для аднаўлення даху на палацы ля вежы, які, напэўна, тады ж быў пастаўлены⁸³.

Інтэнсіўныя працы па адбудове замка пачаліся пачаліся ў 1714 г. У галоўным палацы былі вычышчаныя пакоі, разабраныя і адбудаваныя нанова тыльны франтон і частка сцен, якія амаль абваліліся⁸⁴. У ліпені, калі гэтая праца была скончана, Е. Таўрыловіч прапаноўваў накрывць дах, ўзвядзенне якога меркавалася распачаць, гонтамі "ў карпавую луску". Што цікава, ён лічыў гонтавы дах лепшым за дах, накрыты дахоўкай, бо першы быў лягчэйшы, таму даваў найменшую нагрузку на мур, а таксама менш падцякаў. Да восені дах над галоўным палацам быў скончаны, а вясной 1715 г. збіраліся вывесці над дахам коміны і пачаць распісваць пакоі. Да канца гэтага года меркавалася таксама

⁷⁷ Ibidem. Е. Таўрыловіч да К. Радзівіла. Нясвіж, 04.11.1707, 26.08., 17.10.1708, 04.03.1709, 29.08.1711.

⁷⁸ Асаблівацю цэглы, якая выраблялася ў цагельні на Новым месце, было тое, што яна ў 1,5 разы была большая за звычайную: Ibidem. Е. Таўрыловіч да К. Радзівіла. Нясвіж, 19.03., 19.05., 06.11.1712.

⁷⁹ Ibidem. Е. Таўрыловіч да К. Радзівіла. Нясвіж, 06.02.1714.

⁸⁰ Ibidem. Е. Таўрыловіч да Г. Радзівіл. Нясвіж, 09.10.1719.

⁸¹ Ibidem. Е. Таўрыловіч да К. Радзівіла. Нясвіж, 17.10.1708.

⁸² Ibidem. Е. Таўрыловіч да К. Радзівіла. Нясвіж, 25.11.1708.

⁸³ Ibidem. Е. Таўрыловіч да К. Радзівіла. Нясвіж, 19.05.1712.

⁸⁴ Ibidem. Е. Таўрыловіч да К. Радзівіла. Нясвіж, 17.08., 21.05.1714.

ўставіць вокны ў верхніх пакоях галоўнага палаца⁸⁵.

У другім палацы, які ўжо стаяў пад дахам, у 1714 г. былі адрэстаўраваны пад жыллё памяшканні першага паверха (устаўлены дзверы і вокны)⁸⁶. Тады ж быў скончаны купал на вежы, які быў пабіты гонтамі “ў карпаваю луску”. Дадаткова яго меркавалася пафарбаваць “брамротам” (чырвонай фарбай)⁸⁷.

Вясной 1716 г. з Міра ў Нясвіж па распараджэнні князя прыбыў бельскі штукатар⁸⁸ Марцін Канцэвіч (Marcin Koncewicz), які летам павінен быў выканаць печы “манерай штукатэры” ў галоўных пакоях замка⁸⁹. У гэтым годзе планавалі скончыць працы ў жылых пакоях абодвух палацаў.

У адрозненне ад іншых будынкаў брама, адбудова якой пачалася ў 1716 г., была істотна пашкоджана мінамі, таму працы на ёй было найбольш. Апроч саміх муроў, былі пашкоджаны нават падмуркі брамы, таму было прынята рашэнні аб яе поўнай перабудове. На разборку моцных і глыбокіх падмуркаў канца XVI ст., капанне ям пад новыя фундаменты, а таксама раскопку валоў каля брамы, была накіравана вялікая колькасць людзей. Напэўна, да канца 1716 г. былі зробленыя падмуркі. У тым жа годзе пачаліся працы па перабудове старога арсенала пад афіцыну (дадатковы жылы будынак), у якой былі зроблены шэсць ізбаў з трыма сенямі⁹⁰.

Шырокамаштабныя працы, якія праводзіліся ў 1716 г., запатрабавалі вялікую колькасць рабочых і рамеснікаў (муляроў, цесляў, шкляроў і інш.), што вылілася ў вялікія выдаткі. Акрамя таго, даводзілася закупаць значную частку матэрыялаў у Каралёўцы (Кёнігсбергу) і прывозіць іх на віцінах (спецыяльных лодках) па Нёмане. Гэта тычылася найперш жалеза, свінца і шкла⁹¹. Для эканоміі сродкаў на месцы было вырашана рабіць белую кафлю для печай у па-

⁸⁵ Ibidem. Е. Таўрыловіч да Г. Радзівіл. Нясвіж, 08.09.1715.

⁸⁶ Ibidem. Е. Таўрыловіч да К. Радзівіла. Нясвіж, 09.10.1714.

⁸⁷ Ibidem. Е. Таўрыловіч да К. Радзівіла. Нясвіж, 12.07.1714.

⁸⁸ Штукатар (пол. *Sztukator*, з ням. *Stuckateur*) — майстар, які займаўся стварэннем дэкаратыўных элементаў са стука ці гіпсу ўнутры і звонку будынкаў.

⁸⁹ Пазней, летам 1721 г., М. Канцэвіч мусіў перарабляць печы, бо з іх ішоў дым: Ibidem. Е. Таўрыловіч да Г. Радзівіл. Нясвіж, 05.05.1721.

⁹⁰ Ibidem. Е. Таўрыловіч да К. Радзівіла. Нясвіж, 26.03.1716, 04.04., 04.05.1716, 19.07.1719.

⁹¹ Ibidem. Е. Таўрыловіч да Г. Радзівіл. Нясвіж, 21.05., 12.07.1714., 16.01.1718; Е.В. Таўрыловіч да К. Радзівіла. Нясвіж, 19.03.1715.

коях замка⁹². Гэтаксама пазней у Нясвіжы пачалі атрымліваць шкло з налібоцкай гуты Радзівілаў⁹³. Зімой 1717 г. у Белай на Падляшшы М. Канцэвіч прадэманстравалі Е. Таўрыловічу на паперы вынікі сваёй працы ў браме, за аздабленне фасадаў якой штукатар атрымаў немалыя грошы. Аднак, вярнуўшыся ў Нясвіж, адміністратар пабачыў, што адлюстраванае на паперы “як неба і зямля” адрознівалася ад таго, што было на фасадах брамы, таму пазней ён папрасіў князя вярнуць М. Канцэвіча для працягу працы⁹⁴. Да канца 1718 г. была змураваная і накрытая дахам вежа над брамай, а ўлетку 1719 г. планавалася ўзвесці скляпенні ў вежы і, такім чынам, скончыць працы ў браме. Для выканання скляпенняў вясною Е. Таўрыловіч ізноў прасіў прыслаць М. Канцэвіча⁹⁵. Разам з тым адміністратар заняўся пошукам зэгармайстра (майстара гадзіннікаў) для аднаўлення старога замкавага гадзінніка, які быў зняты перад разбурэннем замка з брамнай вежы⁹⁶. Спачатку планавалася запрасіць майстра з Вільні, аднак у выніку вясной 1719 г. быў нанят зэгармайстар са Слуцка⁹⁷. Пад канец ліпеня таго ж года гадзіннік быў падняты на вежу, а Е. Таўрыловіч адрапартаваў князю пра заканчэнне працы ў браме і запытаўся пра магчымасць вяртання ў браму абраза Дзевы Марыі⁹⁸.

Разам з працамі на браме ў 1719 г. было прынята рашэнне часткова вярнуць арсеналу перабудаванаму пад афіцыну старое прызначэнне. У палове будынка з боку брамы пакінулі тры жылля ізбы, а другую палову з боку галоўнага палаца аддалі пад склад ручной агняпальнай зброі. Для гэтага разбурылі перагародку між двума ізбамі, а невялікую трэцюю аддалі пад майстэрню замкаваму слесару, які рамантаваў зброю. Унутры насалі высокую драўляную падлогу, а для бяспекі павесілі моцныя дзверы і паставілі на вокны жалезныя кра-

⁹² Ibidem. Е. Таўрыловіч да Г. Радзівіл. Нясвіж, 21.05., 12.07.1714.

⁹³ Ibidem. Е. Таўрыловіч да Г. Радзівіл. Нясвіж, 13.08.1723.

⁹⁴ Ibidem. Е. Таўрыловіч да К. Радзівіла. Нясвіж, 13.03.1717.

⁹⁵ Скляпенні ў вежы, аднак, не былі скончаныя ў 1719 г., бо зімой 1720 г. Таўрыловіч прасіў ізноў прыслаць Канцэвіча для працы над імі. Ibidem. Е. Таўрыловіч да К. Радзівіла. Нясвіж, 09.05., 29.05.1719; Е. Таўрыловіч да Г. Радзівіл. Нясвіж, 29.05.1719, 29.01.1720.

⁹⁶ Ibidem. Е. Таўрыловіч да Г. Радзівіл. Нясвіж, 23.08.1718.

⁹⁷ Пасля паспяховага рамонту замкавага гадзінніка Караль Станіслаў Радзівіл, па рэкамендацыі Таўрыловіча, пакінуў слуцкага майстра ў Нясвіж у якасці замкавага зэгармайстра: Ibidem. Е. Таўрыловіч да К. Радзівіла. Нясвіж, 09.05., 01.07.1719.

⁹⁸ Ibidem. Е. Таўрыловіч да К. Радзівіла. Нясвіж, 22.07.1719.

ты⁹⁹. Верагодна, цягам 1718 г. замак быў падрыхтаваны да прыёму княскай сям'і і двара. У прыватнасці, летам гэтага года ў Караляўцы была закуплена і адпраўлена ў Нясвіж мэбля для палацаў¹⁰⁰. Увосень таго ж года Е. Таўрыловіч згадваў пра магчымы прыезд Ганны Катарыны Радзівіл, жонкі Караля Станіслава, у Нясвіж¹⁰¹. Вясной 1721 г. Е. Таўрыловіч згадваў аб "ліпскім" (лейпцыгскім) абіцці ў пакоях замка, якое трэба было прасушваць¹⁰². Таму можна меркаваць, што значная частка тканін для пакрыцця сцен была прывезена ў замак ці магла вандраваць разам з княскім дваром. Аднак пры замку былі і свае майстры. У прыватнасці, у 1718 г. згадваюцца чацьлѐра кабернікаў (дываншчыкаў), якія папарна ткалі каберцы (дываны, ці тканіну для пакрыцця сцен)¹⁰³. Дакладна вядома, што ў самым пачатку 1722 г. Ганна Катарына Радзівіл разам са сваім дваром наведала рэзідэнцыю, аднак працы па аздабленні інтэр'ераў замкавых пакояў маглі працягвацца і пазней.

Высновы

З часу ўз'ядзення ў канцы XVI ст. і да прыходу шведаў у 1706 г. Нясвіжскі замак быў адным з лепшых абарончых умацаванняў у Рэчы Паспалітай. Аднак Паўночная вайна паставіла крыж на калісьці непераможнай магнацкай фартэцыі, якая капітулявала, нават не спрабуючы абараняцца. Галоўнай прычынай хуткай здачы замка быў слабы маральны дух абаронцаў, які яшчэ больш упаў пасля здачы магутнай Ляхавіцкай фартэцыі, разгрома расійскіх войскаў пад Клецкам, а таксама са з'яўленнем пад мурамі Нясвіжскага замка славутага сваімі перамогамі Карла XII. Нават калі дапусціць, што абаронцы праявілі б выключны гераізм, фартэцыя такога кшталту не змагла б трымацца доўга. Напэўна, гэта ўсведамлялася і абаронцамі, і пазней, ужо ў час адбудовы рэзідэнцыі, уладальнікамі. Таму пытанне аб аднаўленні ўмацаванняў першы час не ставілася, а стары арсенал быў пераробле-

⁹⁹ Ibidem. Е. Таўрыловіч да К. Радзівіла. Нясвіж, 01.07., 22.07.1719.

¹⁰⁰ Летам 1718 г. ў Караляўцы ў нейкага Адольфа было закуплена тры камплекты мэблі: 24 крэслы "адной моды", 24 - "другой моды", 12 - "найлепшай моды": Ibidem. Е. Таўрыловіч да Г. Радзівіл. Нясвіж, 23.07.1718.

¹⁰¹ Ibidem. Е. Таўрыловіч да Г. Радзівіл. Нясвіж, 20.11.1718.

¹⁰² Ibidem. Е. Таўрыловіч да Г. Радзівіл. Нясвіж, 09.03., 30.12.1721.

¹⁰³ Е. Таўрыловіч згадвае двух кабернікаў: Яна з Белай і Германка, якія працавалі ў пары. Вядома, што кабернікі працавалі ў Нясвіжы і ў 1721 г.: Ibidem. Е. Таўрыловіч да Г. Радзівіл. Нясвіж, 14.04., 24.05.1718, Гародня, 23.07.1718, Нясвіж, 30.01.1721.

